

Iconografie van de Groninger avondmaalsbeker

in de zeventiende en achttiende eeuw

DOOR AANKOOP OF SCHENKING VERWIERVEN VEEL GRONINGER KERKEN IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW ZILVEREN AVONDMAALSGEREI. IN DEZE KOSTBARE, MAAR DOORGAANS EENVOUDIG VORMGEGEVEN BEKERS WERDEN NAAST TEKSTEN OOK BEELDDEnde VOORSTELLINGEN GEGRAVEERD. DEZE BEELDTAAL VERSCHAFT NIET ALLEEN INZICHT IN DE THEOLOGISCHE OPVATTINGEN OVER HET AVONDMAAL, MAAR BEVAT OOK INFORMATIE OVER DE PERSOON DIE DE BEKER HEEFT GESCHONKEN OF DE KERK WAARIN DEZE WERD GEBRUIKT.

In de Noord-Nederlandse zilverkunst is de meeste belangstelling van oudsher uitgegaan naar de rijke zilvercultuur in de provincie Friesland, zij het dat het accent daarbij vooral lag op het burgerlijke zilver. In het Fries Museum in Leeuwarden is hiervoor een permanente tentoonstelling ingericht.¹ Aan de zilveren avondmaalsbekers in de buurprovincie Drenthe, waarvan met name het noorden en oosten nauw verwant zijn met Groningen, werd in 1997 een fraaie publicatie gewijd.² Ook over het Groninger zilver zijn verschillende studies verschenen. In 1913 bezorgden J. Vinhuizen en G.A. Wumkes een overzicht van het Groninger avondmaalszilver, dat nog altijd geldt als een standaardwerk.³ In 1975 organiseerde het Groninger Museum de tentoonstelling *Groninger zilver*, met voorwerpen vanaf de Middeleeuwen tot en met de negentiende eeuw.⁴ In 1997 volgde ten slotte nog de tentoonstelling *Groninger keur: zilver uit Stad en Ommelanden*, die werd gehouden in Schoonhoven en Groningen.⁵

Uit de periode vóór de overgang naar de Reformatie is in de provincie Groningen slechts één stuk bewaard gebleven, namelijk de miskelk uit de johanniertercommanderij van Klooster Wijtwerd bij Usquert [afb. 1].⁶ Deze kelk uit 1542

heeft de vorm van een bokaal, met een eenvoudige cuppa op een rijk bewerkte voet. De iconografie volgt het gebruikelijke patroon van de late Middeleeuwen, dat zich kenmerkt door een sterke concentratie op het lijden van Christus. In de zespasvoet zijn twee rijen voorstellingen ingegraveerd. Op de lobben zien we achtereenvolgens Gethsémané, de Judaskus, de Geseling, de Kruisdraging, de Kruisiging en de Kruisafname en op de velden daarboven een wapen met de Arma Christi of 'lijdenswerktuigen', de Opstanding, Maria met Kind, het Offer van Abraham, Mozes met de Slang en opnieuw de Kruisiging.

Deze passievoorstellingen verwijzen naar de misviering, die volgens de katholieke leer een onbloedige herhaling is van de dood van Christus op Golgotha. De voorstellingen uit het Oude Testament golden als een vooruitwijzing naar de kruisiging: zo verwees de koperen slang naar de redding door het geloof in Christus en verbeeldde Abraham God zelf die zijn Zoon voor de mensheid offerde. De voorstellingen op deze Groningse kelk stemmen overeen met de gebruikelijke beeldtaal op laat-middeleeuwse altaarstukken, waarvan er in het Duitse Oost-Friesland verschillende bewaard zijn gebleven.⁷

1 Kelk uit het voormalig Klooster Wijtwerd bij Usquert

FOTO INSTITUUT VOOR LITURGIEWETENSCHAP RU GRONINGEN

1 Vgl. de catalogus van M. Stoter, *De zilveren eeuw. Fries pronkzilver in de zeventiende eeuw*, Leeuwarden 2000.

2 Catalogus van H.R. Tupan, *Neemt, drinkt alle daer uyt. Zilveren avondmaalsbekers in Drenthe uit Nederlands-hervormd bezit 1600-1900*, Zwolle 1997. Over de verwantschap van Noord- en Oost-Drenthe met Groningen, zie a.w. p. 17.

3 J. Vinhuizen/G.A. Wumkes, *Het avondmaalszilver in de provincie Groningen*, Sneek 1913.

4 Catalogus *Groninger zilver*, Groningen 1975.

5 Catalogus *Groninger keur: zilver uit Stad en Ommelanden*, onder red. van J.P. van Rijen, Schoonhoven/ Groningen 1997.

6 *Groninger zilver*, cat. nr. 12. De kelk is tegenwoordig in het bezit van de parochie van de HH. Martinus en Joseph in de stad Groningen.

7 Onder meer in de kerken van Cleverns, Funnix, Schortens en Zwischenahn.

FOTOS JOHN STOEL

2 Mozes, een zondaar en Christus op de beker van Middelbert

Bij de protestanten stonden eenvoud en soberheid in de viering van het avondmaal voorop. In de eerste jaren na de Reformatie was het avondmaalsgerei dan ook bij voorkeur gemaakt van hout of aardewerk. Als er al sprake was van metalen vaatwerk, maakte men veelal gebruik van het materiaal dat voorhanden was. Zo vervaardigde de in Emden opgeleide Groninger zilversmid Jurjen Muntinck in 1596 uit een katholieke miskelk en een pateen een avondmaalsbeker voor de kerk in Warffum.⁸ In de Martinikerk in de stad Groningen werd gedurende de eerste jaren na de Reformatie voor het Avondmaal gebruik gemaakt van eenvoudige tinnen bekers, die waren gemaakt in de turbulente overgang naar het calvinisme.⁹ Met name in de tweede helft van de zeventiende eeuw maakte de zilveren avondmaalsbeker een gestage opmars in de provincie. De wijnkan kreeg pas in de achttiende en negentiende eeuw op veel plaatsen een fraaie uitvoering. Het geleidelijk loslaten van de soberheid illustreert dat er ook binnen het gereformeerd protestantisme een zekere eerbied voor het sacrament ontstond, waarbij ook de wedijver tussen schenkers of dorpen een rol gespeeld zal hebben.

De meeste avondmaalsbekers in de provincie werden vervaardigd door Stad-Groninger zilversmeden. Het model sluit aan bij de bekers in de overige delen van Nederland – een hoge beker met een min of meer cilindrisch lichaam dat zich naar boven toe verwijdt. Dit model was ontleend

aan de burgerlijke kunstnijverheid uit de vijftiende en zestiende eeuw, en het is dan ook niet altijd duidelijk of we met burgerlijk, dan wel kerkelijk vaatwerk te maken hebben. Ten opzichte van de bekers in andere delen van ons land treffen we in Groningen relatief veel avondmaalsbekers aan met een sterk taps toelopende vorm en met een standring en een uitbundige stekel- of kabelrand aan de voet. Bij bekers met deze kenmerken kunnen we spreken van een 'Gronings type'.¹⁰ In enkele gevallen wijkt de vormgeving van de beker af van het gebruikelijke model. Zo rust het exemplaar uit Ulrum op drie bolknoppen en hebben de twee bekers uit Harkstede de vorm van een bokaal met een rijk geprofileerd voetstuk.

Bijbelse voorstellingen

Daar de calvinisten in hun godsdienstoefening veel nadruk legden op de uitleg van de bijbel, wekt het geen verbazing dat sommige bekers zijn voorzien van bijbelse voorstellingen. Deze categorie is in de iconografie van de Groninger avondmaalsbeker echter van beperkte omvang, zeker vergeleken met de Friese avondmaalsbekers waarop we onder meer voorstellingen van het Laatste Avondmaal, de Bruiloft te Kana en diverse oudtestamentische verhalen aantreffen.

De beker van de classis Westerkwartier uit 1696-1697 is rondom versierd met drie cartouches met daarin voorstel-

8 Groninger zilver, p. 19. Deze avondmaalsbeker behoort tot de oudste bewaarde voorbeelden in ons land.

9 Groninger zilver, p. 19.

10 Groninger zilver, p. 19.

lingen van de Drie Koningen met kelken in de hand.¹¹ Dit betreft een voortzetting van de gebruikelijke middeleeuwse voorstelling van de Drie Koningen met eucharistisch vaatwerk als geschenk. We treffen het motief ook aan in de gewelfbeschildering van de noordelijke koorkapel in de kerk van Loppersum, daterend van ca. 1500. In de beker van Westerlee uit 1715 is een drietal scènes uit het leven van Christus gegraveerd, te weten de Geboorte in Bethlehem, de Kruisiging op Golgotha en de Bergrede. De beker uit Middelbert van 1743 toont Mozes met de wetstafelen in zijn rechterhand, en daarnaast een knielende zondaar die de rechterhand opheft naar Christus, die zich barmhartig tot de zondaar wendt [afb. 2]. De weergave van de figuren is anatomisch niet erg correct en werd door Th. Vroom getypeerd als ‘aandoenlijk primitief’.¹² De betekenis van deze voorstelling wordt verduidelijkt door het bijschrift: “Daar Moses Wet den Sondaar doot, Hem Christus hijr Zijn hulp Aanboot”.¹³

Bewaard in privébezit wordt nog een vroeg achttiende-eeuwse beker, vermoedelijk afkomstig uit de omgeving van Spijk, met daarop God de Vader in menselijke gedaante die uit zijn mond de levensadem in de neusgaten van de liggende Adam blaast. Daarnaast zien we God met een stralenkrans om het hoofd, terwijl hij de hand legt op het hoofd van Eva, die zojuist uit een rib van Adam is geschapen.¹⁴ Dat deze voorstellingen indruisten tegen het eerste gebod (“Gij zult u geen gesneden beeld maken...”), stuitte bij de Fivelgoër gemeente die deze beker gebruikte kennelijk niet op onoverkomelijke bezwaren.

Deugden

In tegenstelling tot bijbelse voorstellingen komen we allegorische voorstellingen van de deugden veelvuldig tegen op Groninger avondmaalsbekers. De zeven hoofddeugden – de drie christelijke Geloof, Hoop en Liefde en de vier kardinale deugden Voorzichtigheid, Rechtvaardigheid, Kracht en Matigheid – waren in de zeventiende en achttiende eeuw een geliefd motief, niet alleen in kerkelijke context, maar ook daarbuiten. In Groninger kerken treffen we de deugden ook aan op enkele houten preekstoelkuipen, bijvoorbeeld in Zeerijp (1646) en Midwolde (1711).

Het meest voorkomend zijn de drie christelijke deugden. Het Geloof is gewoonlijk voorgesteld als een vrouw met een boek (de bijbel) en/of een kruis. De Hoop wordt verbeeld door een vrouw met een anker en soms een duif. Een vrouw omringd door kinderen is de gebruikelijke voorstelling van de Liefde. Een beker uit 1637-1638 met voorstellingen van de christelijke deugden wordt bewaard in de kerk van Holwierde. In een cartouche is het Geloof voorgesteld als een staande vrouwenfiguur met een kruis in de rechterhand.

Vóór haar staat een boek op een tafel [afb. 3]. De Hoop op de Holwierder beker houdt een duif en een anker vast en de Liefde wordt vergezeld door twee kinderen. Dezelfde motieven treffen

we met kleine variaties ook aan op de bekere uit Eenrum, Noordlaren, Opwierde en Ten Boer. Opvallend aan de avondmaalsbeker uit de kerk van Oudeschans is dat de cartouches van Hoop, Geloof en Liefde worden afgewisseld door draperieën en een gekroond wapenschild met het wapen van de Republiek der Verenigde Nederlanden. De verklaring hiervoor geeft de begeleidende tekst, die vermeldt dat de beker in 1758 door de Raad van State aan deze vestingplaats werd geschonken.¹⁵

Fraaie voorstellingen van de kardinale deugden vinden we op twee zeventiende-eeuwse bekere uit de kerk van Leegkerk. De eerste beker dateert uit 1659 en toont in cartouches drie deugden in de vorm van allegorische vrouwenfiguren [afb. 4]. De Kracht of Standvastigheid wordt verbeeld door een staande vrouw bij een gebroken zuil met het afgebroken stuk op haar schouder [afb. 5]. De Matigheid of Voorzichtigheid is voorgesteld als een vrouw die wijn vanuit een kan in een kom giet [afb. 6]. Vrouwe Gerechtigheid draagt de bekende attributen zwaard en weegschaal [afb. 7]. Onder de cartouches zijn drie adelaars weergegeven. Onduidelijk is of deze slechts

3 Afbeelding van het Geloof op de beker 4 Avondmaalsbeker uit Leegkerk van Holwierde

11 Groninger zilver, cat. nr. 113. Deze beker werd pas in 1714 van inscripties voorzien.

12 A. Sevenster/Th. Vroom, De Avondmaalsbeker van Middelbert, in *Groninger kerken* 12 (1995), p. 70

13 Vgl. Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, pp. 41-42 en Sevenster/Vroom, *De Avondmaalsbeker van Middelbert*, p. 69.

14 Beschreven in Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 111.

15 Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 64, cat. Groninger zilver nr. 194.

5 Leegkerk I, de Kracht of Standvastigheid

6 Leegkerk I, de Matigheid

7 Leegkerk I, de Gerechtigheid

8 Leegkerk II, de Hoop

als decoratie dienen, of dat ze een religieuze betekenis hebben. In dat geval kunnen we denken aan de pelikaan, een vogel waarvan men dacht die zijn jongen voedde met zijn eigen bloed. De pelikaan gold daarom als een verbeelding

9 Twee avondmaalsbekers uit de Groninger Martinikerk met voorstellingen van het kerkgebouw

FOTO: INSTITUUT VOOR LITURGIEWETENSCHAP RU GRONINGEN

van offerkarakter van het avondmaal. In deze betekenis treffen we de pelikaan onder meer aan in de gewelofschilderingen van Loppersum en 't Zandt. De pelikaan op de beker uit Wagenborgen van 1704 toont aan dat dit motief ook in de protestantse tijd bekend bleef. De voorstelling is voorzien van het bijschrift: "Ziet s' Hemels Pelikaan, Hij voedt Zijn Jongen met zijn eigen bloet, al most hij 't zelv besterven, Als zij maar 't leven erven".¹⁶ De tweede beker uit Leegkerk is iets ouder (1639-1640) en biedt een variatie op de beschreven beeldtaal. Hier zijn de voorstellingen van de Kracht (nu in de gedaante van een man) en de Matigheid gecombineerd met de Hoop, verbeeld door een vrouw met een duif op de rechterhand en met de linkerhand leunend op een anker [afb. 8].

Kerkgebouwen

Een derde categorie voorstellingen is die van ingegraveerde kerkgebouwen, waarmee werd aangegeven aan welke gemeente de beker toebehoorde. Voor de studie van de kerkbouw vormen deze historische afbeeldingen een waardevolle informatiebron, aangezien zij de uiterlijke vormgeving van het gebouw in voorbije eeuwen weergeven. Uit 1657-1658 dateren twee avondmaalsbekers uit de Groninger Martinikerk [afb. 9].¹⁷ Beide tonen ze het kerkgebouw vanuit het zuidwesten, gezien vanaf de Grote Markt. Op de voorgrond staat de gotische Martinitoren met haar spits in renaissancestijl, met aan de voet de aangebouwde kosterij. Het verhoudingsgewijs lage schip is voorzien van een reeks gotische steekcapen en vormt een contrast met de hoge laatgotische koorpartij. Meer dan een eeuw later, in 1772, werden aan het avondmaalsgerei van de Martinikerk twee bekere toegevoegd, opnieuw met ingegraveerde kerkgebouwen.¹⁸ Ook hier is de kerk vanuit het zuidwesten weergegeven, maar nu draagt het schip een doorlopend dak boven een rechte lijst. Deze situatie was ontstaan na een

16 Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 85.
17 *Groninger zilver*, cat. nr. 65.
18 *Groninger zilver*, cat. nr. 210.

NAAR VINHUIZEN/WUMKES

10 Tekening van de kerk op de beker van Oosternieland

verbouwing in 1688. Toen men bij de restauratie in de jaren zestig van de twintigste eeuw het oorspronkelijke gotische aanzicht van de Martinikerk wilde herstellen, bleken historische voorstellingen als die op de zeventiende-eeuwse bekers van grote documentaire waarde.

In 1772 kreeg behalve de Martinikerk ook de Der Aa-kerk een nieuwe avondmaalsbeker.¹⁹ Daarop is een gotisch gebouw afgebeeld bij een opvallende toren met golvend

lijnenspel in de spits. Deze markante bekroning, die de toren van de Der Aa-kerk nog altijd siert, was kort tevoren tot stand gekomen nadat de oude toren in 1710 was ingestort.

In sommige gevallen verschaft een ingegraveerde tekening informatie over verdwenen bouwdelen of zelfs over geheel verloren gegane kerkgebouwen. Op de beker uit Oosternieland uit 1659 zien we de dertiende-eeuwse zaalkerk vanuit het noorden met aan de noordzijde een losstaande zadeldaktoeren [afb. 10].²⁰ Deze toren werd in 1823 wegens bouwvalligheid afgebroken en vervangen door een dakruiter. Op de beker van Leermens uit 1661 [afb. 11] is de kerk afgebeeld vanuit het zuiden, waarbij drie hoge spitsen in het oog springen – twee aan de westzijde van de kerk en een derde als een dakruiter op de kruising van schip en dwars-schip [afb. 12].²¹ Deze tekening stemt overeen met de weergave op de kaart van de gebroeders Coenders uit ca. 1678. De twee torens, die in 1822 werden afgebroken, vormen voor het kleine kerkgebouw een imposant westfront. H.M. van den Berg houdt het in haar artikel over de kerk van Leermens echter op twee kleine spitsen als bekroning van de twee meter dikke westmuur die bij oudheidkundig bodemonderzoek aan het licht kwam. Het verhaal van de drie torenstichtende zusters verwijst zij daarom naar het rijk der fabelen.²²

In enkele gevallen is de oude kerk geheel verloren gegaan, zodat de beker een unieke bron is voor de reconstructie van de oorspronkelijke toestand. De beker uit 1704 uit de afgebroken kerk van Westerbroek toont een kleine zaalkerk met inspringend koor en een open klokkenstoel aan de westzijde.²³ De Delfzijlster avondmaalsbeker uit 1657 geeft een goede indruk van het uiterlijk van de plaatselijke kerk in het

FOTO'S JUSTIN KROESSEN/REGNERUS STEENSM

11 De avondmaalsbeker van Leermens

12 Tekening van de kerk op de beker van Leermens

19 Groninger zilver, cat. nr. 211.

20 Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 58.

21 Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 36-37.

22 Vgl. H.M. van den Berg, *De Sint-Donatuskerk te Leermens*, in *Publikatieband Stichting Oude Groninger Kerken 1971*, p. 84.

23 Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 87.

13 Tekening van de kerk op de beker van Delfzijl

Kerken beker van de Fortveſſe Delfzijl A^o 1657

midden van de zeventiende eeuw [afb. 13].²⁴ Omdat Delfzijl geen middeleeuwse kerk bezat, wekt de gotische trant van de koorsluiting, de spitsboogramen en de slanke dakruiter enige verbazing. Waarschijnlijk was dit een gebouw in de 'post-gotische' stijl in de zeventiende eeuw vooral in Noord-Holland populair was en die in onze provincie onder meer in Harkstede werd toegepast.

14 De bolpootbeker van Ulrum

NAAR VINHUIZEN/WUMKES

Heraldische motieven

Een categorie voorstellingen die gegevens verschaft over de schenker van de beker is die van de heradische motieven. Vaak gaat het daarbij om de wapens van welgestelde gemeenteleden of kerkvoogden, wier namen door ingegraveerde teksten nader worden gespecificeerd. Aangezien wapenschilden op vele Groninger bekers voorkomen, beperk ik mij in dit artikel tot enkele opvallende voorbeelden. De avondmaalsbeker van Ulrum wijkt in vormgeving af van het in Groningen gebruikelijke type [afb. 14].²⁵ Met zijn bijna rechte wanden en drie bolvormige pootjes behoort de beker tot een type dat in de landen rond de Oostzee gangbaar was.²⁶ De waarschijnlijk Duitse herkomst van de beker wordt verklaard door de achtergrond van de schenker, de baron von und zu Inn und Knyphausen, die geboortig was uit een adellijk Oost-Fries geslacht. Het gekroonde familiewapen wordt vastgehouden door twee omkijkende leeuwen. Het onderschrift luidt: "Haro Caspar van In ende Kniphuisen Heer van Ulrum ende Anna Geboren Leewe Baronesse van In ende Kniphuisen Vrouw van Ulrum Hebben Dese Beecker vereert an de Kercke van Ulrum Om tot den Godtsdienst in de Oeffeninge van des Heeren H. Avondmael Gebruickt te worden. Anno 1685".²⁷

Het wapen van het geslacht Lewe treffen we aan op verschillende zeventiende-eeuwse avondmaalsbekers in de provincie, onder meer op de exemplaren uit Middelstum en Garsthuizen. De beker van Middelstum uit 1656 toont

NAAR VINHUIZEN/WUMKES

15 Wapen op de beker van Middelstum

24 Groninger zilver, cat. nr. 62.

25 Groninger zilver, cat. nr. 103.

26 Bekers van dit type werden onder meer vervaardigd in de stad Lübeck. In de catalogus Groninger zilver wordt gesproken van het 'Scandinavische type', vgl. p. 19

27 Cit. Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 80.

een gekwartileerd gekroond wapenschild met daarop de blazoenen van de families Lewe en Alberda rond een klein hartschild met Sint Hippolytus, de middeleeuwse patroonheilige van de kerk die tevens in het wapen van de heerlijkheid Middelstum figureert (afb. 15).²⁸ De deksel wordt bekroond door een leeuwje dat een schild met – opnieuw – het wapen van het geslacht Lewe vasthoudt. De beker van Garsthuizen uit 1714 toont twee wapenschilden onder een kroon tussen twee achteromkijkende leeuwen.²⁹ De blazoenen verwijzen naar de stichters van de beker, telgen uit de adellijke geslachten van Lintelo en Lewe, tevens collatoren van de kerk. Het collatierecht hield in dat degene die de kerk van de nodige fondsen voorzag, het recht toekwam de predikantskeuze (mede) te bepalen. In geval van *unicus collator* bezat deze daarop zelfs het alleenrecht. De gulle gift van een avondmaalsbeker aan de gemeente van Garsthuizen bood het echtpaar van Lintelo-Lewe een goede gelegenheid om het eigen aanzien en de persoonlijke welvaart publiekelijk te etaleren.

Toen de geest van de Franse Revolutie aan het eind van de achttiende eeuw ook onze streken bereikte, kwam het volk in verzet tegen de machtspositie van de landjonkers. Van sommige bekers werden in deze periode de adellijke schenkerswapens afgeschuurd. Dit gebeurde onder meer met de beker van Warfhuizen uit 1707 en de beker van Uithuizen van 1644.

Overige voorstellingen

Op een aantal Groninger avondmaalsbekers komen we voorstellingen tegen die niet tot één van de genoemde categorieën kunnen worden gerekend. Van sommige van deze voorstellingen is de betekenis onduidelijk; zo is noch de identiteit, noch de betekenis bekend van de zes ridder- en vrouwenfiguren in zeventiende-eeuwse kledij op de beker van Zuurdijk. De avondmaalsbeker van Huizinge uit 1661 toont drie allegorische vrouwenfiguren, één met een palmtak en twee duiven in de hand, een vrouw met een kind aan de borst, en een naakte vrouw met één voet in een schelp die een sluier om zich heen drapeert (afb. 16). Vinhuizen en Wumkes interpreteerden deze voorstellingen als drie vormen van liefde, te weten de huwelijkse liefde, de moederlijke liefde en de zinnelijke liefde.³⁰ De naakte vrouw

in de schelp deed Vinhuizen en Wumkes denken aan voorstellingen van Venus, zoals het beroemde Geboorteschilderij van Botticelli. Waarschijnlijker is de duiding zoals gepubliceerd in de *catalogus Groninger Zilver* van 1975, volgens welke het gaat om afbeeldingen van Vrede, Armoede en Fortuin.³¹ Evenmin helder is de betekenis van de drie figuren die binnen cartouches op de beker van Leermens zijn aangebracht. We zien respectievelijk een man met een kind en een slang, een man met vruchten en bloemen en een derde man met een voorwerp dat lijkt op een hoorn des overvloeds. Ter plaatse gelden de eerste twee als afbeeldingen van de Romeinse goden Saturnus en Bacchus, terwijl de identiteit van de derde onduidelijk blijft. Allegorische figuren zijn ook afgebeeld op de fraaie beker uit de kerk van Kantens, die dateert van omstreeks 1650. Ze stellen de vier seizoenen voor en lijken te zijn geïnspireerd op prenten van Hendrik Goltzius.³² Rond de voet zijn in miniatuur bekoorlijke berglandschappen met kastelen en poorten gegraveerd. Landschappen sieren ook de beker van Westerlee uit 1715, die naast de eerder genoemde bijbelscènes ook een jachttafereel toont van een jager met staf en hoorn tussen honden die een haas najagen. De jacht is ook voorgesteld op de avondmaalsbeker van Feerwerd uit 1714.

Dergelijke motieven vonden in de zeventiende en de achttiende eeuw een grote verspreiding in de burgerlijke kunstnijverheid en hoeven niet noodzakelijkerwijs een religieuze inhoud te hebben. Van deze bekers is feitelijk niet bekend of ze oorspronkelijk voor de eredienst gebruikt zijn geweest, of dat ze pas later een kerkelijke functie kregen.

16 De beker van Huizinge met drie allegorische vrouwenfiguren

28 Groninger zilver, cat. nr. 60.

29 Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 18-19.

30 Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 31.

31 Groninger zilver, cat. nr. 71. Voor zijn hulp bij de analyse van deze voorstellingen dank ik dr. Lyckle de Vries in Groningen.

32 Groninger zilver, cat. nr. 55.

17 De beker in Schildwolde toont de zeeslag bij Downs in 1639

18 Schepen in het water voor de Engelse kust (detail van 17)

19 De beker van Meedhuizen toont de heilige Laurentius

Dit laatste is naar vrijwel zeker gebeurd met de opmerkelijke avondmaalsbeker uit de kerk van van Schildwolde [afb. 17].³³ Deze fraaie beker, die in 1642-1643 in Groningen werd gemerkt, is voorzien van een stekelrand en rust op drie leeuwjes. Op de wanden is rondom de Zeeslag bij Duins (Downs) van 1639 in het Kanaal tegen de Engelsen ingegraveerd, met tientallen schepen in het water en in de verte de kustlijn [afb. 18]. Onder de drinkrand lezen we de volgende woorden: "Deze beker is. door Mevrouw H. Wychgel .Geboren Geertsema. in den Jaare 1806. an de kerk van Schildwolda. Present gedaan". Waarschijnlijk betreft dit een niet-kerkelijke pronkbeker uit het midden van de zeventiende eeuw die de verrichtingen van de vloot van de Republiek verheerlijkte, en die vervolgens pas aan het begin van de negentiende eeuw een religieuze functie kreeg na aan de kerk van Schildwolde te zijn geschonken.

Op enkele Groninger avondmaalsbekers prijken voorstellingen van heiligen, hetzij als onderdeel van een wapenschild – in dit verband is reeds gewezen op de figuur van Hippolytus op de beker van Middelstum –, hetzij als losstaande figuur. Dit laatste is het geval op de beker uit Meedhuizen uit 1693 met een ingegraveerd portret van de heilige Laurentius, herkenbaar aan een rooster en een palmtak [afb. 19].³⁴ De figuur wordt door een bijschrift nader gespecificeerd: 'S. Lowwerens'. Opmerkelijk is dat deze expliciet katholieke voorstelling nog een eeuw na de Reformatie door de calvinisten werd aangebracht, terwijl zij de heiligenverering principieel afwezen. Kennelijk werd Laurentius in Meedhuizen nog altijd beschouwd als

de patroon van het dorp, waarbij de katholieke associaties in de loop der tijd waren vervaagd.

Samenvatting

In de beeldtaal van de Groninger avondmaalsbeker in de zeventiende en de achttiende eeuw kunnen we verschillende categorieën onderscheiden. Anders dan men wellicht zou verwachten, zijn bijbelse voorstellingen op Groninger avondmaalsbekers relatief schaars. Deze worden in aantal volledig overvleugeld door allegorische voorstellingen van de zeven deugden, voorgesteld als allegorische mensfiguren. Ze komen meestal voor in drievoud, bijvoorbeeld de christelijke deugden Geloof, Hoop en Liefde, of drie van de kardinale deugden Voorzichtigheid, Rechtvaardigheid, Kracht en Matigheid. In een aantal gevallen vinden we een afbeelding van het kerkgebouw waarin de beker gebruikt werd voor de bediening van het avondmaal. Wijd verbreid waren wapenschilden, die doorgaans verwezen naar de schenker van het object. Op enkele bekera vinden we een echo van de katholieke tijd in de vorm van de pelikaan of de traditionele patroonheilige van de kerk. Sommige bekera met profane voorstellingen zijn vermoedelijk van niet-kerkelijke oorsprong en werden pas later voor het avondmaal bestemd.

Dr. Justin E.A. Kroesen (Oude Boteringstraat 38, 9712 GK Groningen, 050-3634587, j.e.a.kroesen@rug.nl) is als universitair docent voor de architectuur en iconografie van het christendom werkzaam aan de theologische faculteit van de RU Groningen.

³³ Groninger zilver, cat. nr. 45.

³⁴ Vinhuizen/Wumkes, *Het avondmaalszilver*, p. 40.